

РАЗДЕЛ I

ЯЗЫК И ДИСКУРС: СЕМАНТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

Ж. У. Грыб

З'ЯВА НАРОДНОЙ ЭТЫМАЛОГИИ Ў СИСТЭМНА-ФУНКЦИОНАЛЬНЫМ АСПЕКТЕ (на прыкладзе лексікі народнага календара)

Народная этымалогія як моўны феномен ўжо шмат гадоў прыцягвае да сябе ўвагу лінгвістаў. Пад народнай этымалогіяй разумеюць шэраг разнастайных з'яў ад фанетычных змен да параніміі. Межы з'явы гэтага працэсу і па сённяшні дзень застаюцца не вывучанымі да канца, таму што існуе шмат пазамоўных і лінгвістычных фактараў, якія абумоўліваюць народна-этымалагічны працэс.

Народная этымалогія – гэта такая пераапрацоўка фонамарфалагічнай структуры слова, якая збліжае яго з больш звыклым словам не толькі на фанетычным ўзроўні, а і па значэнні, і дазваляе па-свойму асэнсаваць яго. Фармальныя збліжэнні значэнняў слоў з'яўляюцца адным са спосабаў іх фанетычнай адаптацыі. Калі ўнутраная форма незразумелая, то моўны суб'ект імкнецца яе па-свойму асэнсаваць і зрабіць больш зразумелай. Пры гэтым можа адбывацца ўплыў розных тыпаў матывацыі на змены і развіццё семантыкі слоў. Систэмна-функцыянальны падыход дазваляе разгледзець пытанні адпаведнасці народна-этымалагічных змен агульнамоўным заканамернасцям матывацыі і намінацыі.

Народная этымалогія доўгі час разглядалася як анамальная з'ява ў мове. Скажэнне гучання слоў, а таксама іх памылковае тлумачэнне, заснаванае на народнай этымалогіі, парушэнні норм агульнапрынятага (літаратурнага і дыялектычнага) ужывання лексічных адзінак

негатывуна адбіваліся на адносінах лінгвістаў да гэтай з’явы. Тое ж датычыцца і вывучэння лексікі народнага календара. Замест тэрміна «народная этымалогія» некаторыя даследчыкі аддаюць перавагу словазлучэнням «памылковая этымалогія» або «наіўная этымалогія». Услед за Ю. В. Адкупшчыкавым мы лічым, што гэтыя тэрміны не адпавядаюць поўнасцю з’яве народнай этымалогіі. Калі народная этымалогія можа быць памылковай, то не ўсякая памылковая этымалогія можа быць народнай [1, 316].

Свае этымалагічныя пошукі людзі пачынаюць яшчэ ў раннім дзяцінстве. Слова *хтойціна дзяўчынка* замест *чыя*, *мазелін* замест *вазелін* з’яўляюцца спробай асэнсаваць кожнае незразумелае слова. Мастацкае даследаванне разумовага і псіхічнага жыцця дзіцяці, яго маўленчае развіццё было праведзена К. І. Чукоўскім у кнізе «От двух до пяти» [2]. Мала знаёмыя і незразумелыя словы некалькі скажаюцца дзецьмі і «падганяюцца» пад ужо вядомыя. Размова ў дадзеным выпадку ідзе аб дзіцячай этымалогіі, якая прымыкае да народнай этымалогіі, якая цікавіць нас.

Ёсць думка, што з павышэннем узросту адукаванасці знікне і сама з’ява народнай этымалогіі. Р. А. Будагоў лічыць, што выпадкі народнай этымалогіі знаходзяцца ў залежнасці ад агульнай культуры народа. На яго думку, чым шырэй цяжкія словы і тэрміны распаўсюджваюцца разам з кнігай, лекцыяй, тэатрам, радыё, тэлебачаннем (не толькі сярод гарадскога, але і сярод сельскага насельніцтва), тым больш самі гэтыя словы і тэрміны робяцца зразумелымі ўсяму грамадству, тым менш яны падвяргаюцца пераасэнсаванню па прынцыпу народнай этымалогіі [3, 80]. Можна толькі часткова пагадзіцца з гэтым пунктам гледжання. Мы лічым, што народная этымалогія, безумоўна, з’яўляецца крыніцай развіцця і ўзбагачэння нацыянальнай мовы, і таму яна вартая ўвагі.

Найчасцейшая сфера распаўсюджвання народнай этымалогіі – дыялекты і гутарковая мова, сельскагаспадарчыя, народныя календары. Народная этымалогія – гэта спробы пераасэнсавання ў народнай мове незразумелых слоў з пункту гледжання зразумелых слоў роднай мовы, ці, іншымі словамі, збліжэнне незразумелага слова і зразумелага. Магчымасць народна-этымалагічных збліжэнняў закладзена ў самой

моўнай пабудове. З аднаго боку, можна выявіць імкненне да парушэння аджыўшых форм, з другога – аднаўленне парушаных форм. На слова ў працэсе развіцця ўплываюць дзве прама процілеглыя тэндэнцыі: *тэндэнцыя да матываванасці*, замацавання ў знешнім выглядзе лексічнай адзінкі сувязі з утваральнай асновай, што дазваляе асэнсаваць матывацыю наймення, і *тэндэнцыя да дэтымалагізацыі*, страты словам першапачатковай унутранай формы.

Такім чынам, народная этымалогія – гэта вынік аднаўлення пашкоджанай раўнавагі паміж знешняй і ўнутранай формамі слова.

Ва ўнутранай форме слова першапачатковае яго значэнне звычайна як бы выцякае з самой структуры слова. Калі ўнутраная форма слова здаецца незразумелай, часта моўныя суб'екты імкнуцца па-свойму асэнсаваць яе, зрабіць больш зразумелай. Унутраная форма выступае як носбіт матываванага значэння лексічнай адзінкі і паказвае на прымету, якая ляжыць у аснове наймення. Унутраная форма ў дадзеным выпадку з'яўляецца фармальным выяўленнем гэтай прыметы.

Сутнасць народнай этымалогіі заключаецца ў высвятленні ўнутранай формы сінхронна нематываваных слоў за кошт прыпадабнення знаёмым (зразумелым) лексемам. Падставай такіх збліжэнняў служыць выпадковае (не абумоўленае агульнасцю паходжання) гукавае падабенства лексічных адзінак, якое выклікае ў моўнага суб'екта ўяўленне аб фармальнай і сэнсавай залежнасці гэтых слоў адзін ад аднаго. Прыкладам фармальнай народнай этымалогіі можна лічыць тлумачэнне паняцця *Увядзенне ў Беларускім народным календары*. Гэта прысвятак (4/21.12), другая назва якога *Вадзенне*, звязаны з хрысціянскім святкаваннем Уводзін у храм Багародзіцы, святой Дзевы Марыі. Для хрысціянаў гэта знак уводзін грэшнага свету ў храм, пачатак выратавання [4, 214].

У слове *Вадзенне* адбываецца адпадзенне пачатковага гука [у]. Слова *Увядзенне* паходзіць ад дзеяслова *уводзіць* – прымусіць увайсці ўнутр чаго-небудзь, прывесці куды-небудзь. Народная ж этымалогія звязвае гэта слова з падобным па гучанні і больш зразумелым словам *вадзіцца* – быць, жыць (пра жывёл, птушак). Параўнайце: *водзяцца ваўкі і ўвесці ў храм*. У сербаў і чарнагорцаў існуе павер'е, якое забараняе дакранацца да вострых прадметаў у гэты

дзень, каб ваўкі ўзімку не напалі на хатніх жывёлін, значыць, каб не *завяліся* ваўкі.

Цікавае, на наш погляд, народна-этымалагічнае тлумачэнне назвы свята *Відення* даецца ва «Украінскім народным каляндары». Народная этымалогія збліжае яго са словам *дивитися* – *глядзець*. Лічыцца, што ў гэты дзень Бог адпускае праведныя душы *подивитися*, г. зн. *паглядзець*, на сваё цела, адгэтуль і назва свята *Відення* [5, 152].

На аснове вышэй сказанага можна зрабіць вывад, што фармальныя збліжэнні паказваюць сябе як адзін са спосабаў фанетычнай адаптацыі слоў.

Цікавымі прыкладамі фармальнай народна-этымалагічнай матывацыі можна лічыць асабовыя ўласныя імёны народнага календара. Такія найменні вельмі зручна выкарыстоўваць у якасці фармальна матываваных.

Напрыклад, 3/21.06. *Алёна* (*Алены, Ульяна*). Ва украінскай мове – *Олени*. У гэтым выпадку збліжаюцца словы *Алёна* і *лён*. Гэты дзень лічыўся днём ільну. Лічылася: як пасеяць *лён* на *Алёну*, то добры ўдасца. Частка ўласнага імя паўтарае агульнае імя. *Пасей лён на Алёну, будзе кашуля па калена* [4, 117]. У рускім народным календары прысвятак атрымаў назву *Олёны*, ці як яшчэ яго называюць *Елена-льносейка*. Тут таксама назіраецца сувязь са слова *лён* [6, 23].

7/24.05. *Алісей* (*Аўсей*). Уласнае імя збліжаецца са словам *авёс*. *Прышоў Аўсей – авёс пасей* [4, 111]. У дадзеным выпадку ў своеасабовай кантамінацыі атрымліваецца складанае спалучэнне слоў *авёс* і *сеяць*. Лічыцца, што лён, які будзе пасеяны ў гэты дзень, добра ўрадзіцца. Уласнае імя збліжаецца з назоўнікам *лён* і дзеясловам *сеяць*.

24/11.05. *Макей*. *Мокра на Макея – і лета не прасушыць, а сухім Макей прышоў – і лета не намочыць* [4, 118]. Украінскі народны каляндар адзначае прысвятак *Мокия*. Лічылася, што *Мокий* – цар граду. Тут таксама прасочваецца сувязь з прыметнікам *мокры*. Гэта збліжэнне назіраецца і ва ўкраінскіх народных прыкметах: *Коли туман – на мокрее літо; Якщо на Мокіів день паде дощ,*

то буде сорок днів падаць [5, 52]. У рускім народным календары свята завецца *Мокей мокрый*. Гукавае падабенства знайшло адбітак у народнай прыкмеце: *На Мокея мокро – все лето мокро* [6, 22].

29/16.06. *Ціхан*. Уласнае імя *Ціхан* збліжаецца з прыметнікам *ціхі*. *На Ціхана і пеўчыя птушкі заціхаюць. На святога Ціхана сонца ледзьве дыхае* [4, 133]. К канцу чэрвеня Земля на самой справе збаўляе рух. *Солнце идет тише, да и птицы стихают.* [6, 24–25].

Такім чынам, можна вылучыць тры мадэлі фарміравання народна-этымалагічных збліжэнняў у народным календары, якія звязаны з уласнымі імёнамі: уласнае імя – прыметнік (*Ціхан – ціхі*), уласнае імя – назоўнік (*Алёна-лён*), уласнае імя – дзеяслоў (*Аўсей – сеяць*).

Страта матывацыйных адносін можа прывесці да ізаляцыі слова ў лексічнай сістэме мовы. Народна-этымалагічныя збліжэнні, заснаваныя на выпадковым фанетычным падабенстве слоў, з’яўляюцца рэакцыяй на ізаляванасць той ці іншай лексічнай адзінкі ў сістэме матывацыйных асацыятыўных сувязей. Гэта не выпадкова, што пад народна-этымалагічнае ўздзеянне пападаюць не толькі спрадвечныя для мовы дээтымалагізаваныя лексемы, але і словы запазычаныя і таму незразумелыя па сваёй унутранай форме носьбітам мовы-пераймальніцы. Сказанае не азначае, што абсалютна ўсе словы становяцца аб’ектам народнай этымалогіі. Унутраная форма слова не з’яўляецца абавязковай для далейшага функцыянавання гэтай адзінкі ў мове. Больш таго, страта матываванасці разглядаецца як адзін з неабходных фактараў семантычнага развіцця слова, набыцця ім новых значэнняў.

У наш час усё больш сцвярджаецца думка пра сістэмна-функцыянальную значнасць адносін матывацыі: падкрэсліваецца значная роля ўнутранай формы слова пры фарміраванні сінанімічных сувязей, адзначаецца ўплыў розных відаў матываванасці на змены і развіццё семантыкі слоў, выяўляюцца функцыі ўнутранай формы слова пры актуалізацыі значэнняў лексічных адзінак, якія суадносяцца (збліжаюцца) у моўным выказванні. Народная этымалогія, адлюстроўваючы патрэбу моўных суб’ектаў у пераіменаванні (пераасэнсаванні ўнутраных форм слоў, ужо існуючых у мове),

сведчыць аб тым, што матываванасць слова мае вялікае значэнне пры яго функцыянаванні.

Заснаваная на сінхронна-асацыятыўных сувязях сугучных слоў, народная этымалогія абапіраецца ў пошуках унутранай формы наймення на актуальныя кампаненты значэнняў лексічных адзінак, якія мы можам знайсці ў мове. Гэта дазваляе разглядаць народную этымалогію як разнавіднасць лексічнай актуалізацыі. Нарэшце, нельга абыйсці бокам той факт, што народная этымалогія, надаючы слову «новую» унутраную форму, змяняючы часта і знешні выгляд слова, выступае як разнавіднасць другой намінацыі. Тая тэхніка намінацыі, якая склалася ў мове, азначае спосабы і сродкі абазначэння з’яў і рэчаў, таму і ў працэсе народнай этымалогіі неабходна выяўляць заканамерныя намінатыўныя тэндэнцыі.

Прыкладам другой намінацыі і змены слова можна лічыць найменне *Валосы*. Гэта чацвер на Масленым тыдні. А. Ю. Лозка ў кнізе «Беларускі народны каляндар» мяркуе, што гэта назва з’яўляецца рэшткам культу язычніцкага бога жывёлы *Воласа* [4, 65–66]. Народная этымалогія збліжае яго са словам *волас* – рагавое ніткападобнае валакно на скуры чалавека і жывёл. Адсюль і іншая назва свята *Валосся* ці *Валосы* (множны лік ад слова *волас*). «На **валосся** цягалі за **валосся**, але **Валосся** цяпер ужо звялося». Мала зразумелае імя язычніцкага бога замяняецца больш зразумелым у сучаснай мове словам *Валосы*. Такія збліжэнні надаюць слову сітуацыйна абумоўленае значэнне. Моўны суб’ект пры факце народнай этымалогіі не асэнсоўвае парадаксальнасці тлумачэння.

Адной з разнавіднасцяў народнай этымалогіі з’яўляецца фармальна-сэнсавая матывацыя, якая выяўляе семантычныя кантакты паміж лексемамі, якія збліжаюцца. Прыкладам такой матывацыі можа выступаць слова *Купалле* (*Купала*). Гэта язычніцкае свята ў гонар летняга сонцастаяння, найвышэйшага росквіту прыроды і ўшанавання вады. Адзначаецца ў ноч з 23 на 24 чэрвеня ў католікаў і з 6 на 7 ліпеня ў праваслаўных беларусаў. У хрысціянстве адпаведна на 24 чэрвеня і 7 ліпеня прыпадае дзень нараджэння Прарока Івана Прадцечы, якому суджана было ахрысціць у рацэ Іардан Сына Божага Ісуса Хрыста.

Слова *Купала* мае некалькі трактовак. У народнай этымалогіі найбольш ярка адзначаюцца два значэнні, якія маюць права быць таксама і навуковымі. Першая трактоўка вяртае нас да стараславянскага слова *купа* – *купец*, што азначае *гарэць*. Заходнепалескі сэнс слова *купала* азначае *касцёр, агонь*. У Купальскіх песнях ля святочнага вогнішча распавядалася *Сягоння ў нас Купала, сам Бог агонь расклаў*. Моладзь пераскоквала цераз агонь – ён лічыўся ачышчальным ад злых духаў. У якасці ачышчальнага абрада праводзілася таксама спальванне сарочак хворых дзяцей.

Народная этымалогія звязвае паходжанне *Купала* са слова *купацца*. *Сонца ў вадзе купаецца*. Нездарма за купальскім днём праваслаўная царква замацавала таксама свята *Аграфены Купальніцы*. Гэты дзень прынята было пачынаць з наведвання лазні, каб змыць усе грахі. Хлопцы і дзяўчаты аблівалі адзін аднаго вадой, *купалі ў рэчцы*.

Зразумела, народна-этымалагічныя тлумачэнні часта не маюць нічога агульнага з сапраўдным паходжаннем адпаведных слоў. Яны важныя ў іншым дачыненні. Разгледжаныя прыклады паказваюць, як цесна народная этымалогія звязана з традыцыямі вуснай народнай творчасці. Гэта спробы творчага, этымалагічнага асэнсавання незразумелых слоў.

Абагульняючы вышэй сказанае, адзначым, што народная этымалогія – гэта з’ява сістэмна значымых адносін матывацыі, якія маюць другасную намінацыйную накіраванасць і адлюстроўваюць сінхронна-асацыяцыйныя (актуальныя для моўнага суб’екта) сувязі лексічных адзінак, якія збліжаюцца на аснове выпадковай сугучнасці. Такія вывады азначаюць неабходнасць даследавання народнай этымалогіі ў сістэмна-функцыянальным аспекце. Праблематыка вывучэння пры такім падыходзе павінна датычыцца наступных момантаў:

– суаднясення мадэлей народна-этымалагічнага асэнсавання (пераўтварэння) слоў з тыповымі тэндэнцыямі азначэння адпаведных прадметаў і з’яў пазамоўнай рэчаіснасці; высвятлення ролі народнай этымалогіі пры асэнсаванні актуальных кампанентаў значэнняў слоў (дадзеныя задачы дапускаюць выкарыстанне метадыкі

анамасіалагічнага апісання, заснаванага на ўстанаўленні сувязі паміж абазначаным зместам і выбарам сродкаў (спосабаў) яго перадачы ў мове);

– уплыў унутранай формы слова, якую прыпісваюць яму ў выніку народнай этымалогіі, на змену значэнняў лексічных адзінак; адпаведнасць гэтых змен заканамернасцям лексіка-семантычнага развіцця слоў.

Пры вырашэнні гэтай задачы неабходна выкарыстанне семасіялагічнай метадыкі апісання, якая дапускае даследаванне значэння слова як увасаблення ўсталяваных сувязей лексічнай адзінкі ў сістэме мовы, што вызначае патэнцыяльную сферу яе выкарыстання і ўплывае на характар народна-этымалагічных збліжэнняў.

Такім чынам, сістэмна-функцыянальны падыход да з’явы народнай этымалогіі дазваляе разгледзець не атрыманыя да нашага часу спецыяльнага асвятлення ў лінгвістычнай літаратуры пытанні аб адпаведнасці народна-этымалагічных збліжэнняў (змен) агульнамоўным заканамернасцям матывацыі і намінацыі, удакладніць месца дадзенага працэсу ў ліку фактараў, якія вызначаюць развіццё лексіка-семантычнай сістэмы мовы.

Літаратура

1. Откупщиков, Ю. В. К истокам слова / Ю. В. Откупщиков. – Изд. 4-е. – СПб. : Авалон : Азбука-классика, 2005. – 349 с.
2. Чуковский, К. От двух до пяти / К. Чуковский. – Изд. испр. и доп. – Минск : Народная асвета, 1984. – 319 с.
3. Будагов, Р. А. Введение в науку о языке / Р. А. Будагов. – 2-е перераб. и доп. изд. – М. : Просвещение, 1965. – 492 с.
4. Лозка, А. Ю. Беларускі народны каляндар / А. Ю. Лозка. – 2-е выд., перапрац. і дап. – Мінск : Польша, 2002. – 240 с.
5. Скуратівский, В. Т. Місяцелік : укр. нар. календар / В. Т. Скуратівский. – Київ : Мистецтво, 1993. – 207 с.
6. Поцелуев, В. А. Народный календарь / В. А. Поцелуев. – М. : Физкультура и спорт, 1991. – 48 с.
7. Гридина, Т. А. Проблемы изучения народной этимологии : пособие к спецкурсу / Т. А. Гридина. – Свердловск : СГПИ, 1989. – 70 с.